

اقتصاد رانتي در ايران و راه‌هاي برون رفت از آن

سیف‌الله فضل‌نژاد^۱

مرتضی احمدیان^۲

پدیده رانت و دولت رانتیر یا دولت تحصیل‌دار به ویژه با مطرح شدن نفت به عنوان عامل ایجاد دولت‌های رانتیر مورد توجه پژوهشگران و اندیشمندان حوزه سیاست و جامعه قرار گرفت و در پی آن نظریات دولت و اقتصاد رانتي برای تبیین و توجیه فقدان توسعه یافتگی سیاسی و اقتصادی در کشورهای متکی به درآمد حاصل از رانت مورد استفاده قرار گرفت. این نظریات در مجموع چنین استدلال می‌کنند که اتکا به درآمدهای بادآورده حاصل از رانت و به ویژه رانت نفتی موجب می‌شود تا این موضوع بر ساخت دولت، روابط دولت و جامعه و در نهایت بر اقتصاد کشور پیامدهای منفی بسیاری داشته باشد. نظریه پردازان دولت رانتیر همچنین تصریح می‌کنند چنین شرایطی موجب می‌شود تا روحیه رانت‌جویی و مصرف‌گرایی در جامعه تشدید، ماهیت نمایندگی دولت تضعیف، قشربندی اجتماعی تغییر و دولت به توزیع‌کننده رانت تبدیل شود. این مقاله با تجزیه و تحلیل مشهورترین آثار نویسندگان و نظریه‌پردازان دولت رانتیر و با تأکید بر این نکته که نظریه دولت رانتیر و اقتصاد رانتي ناگزیر از پذیرفتن تغییر جدی در اقتصاد به ویژه در کشور ما می‌باشد ضمن معرفی ابعاد و پیامدهای دولت رانتي در دوران پهلوی و حاکم بودن یک اقتصاد رانتي در دوران جمهوری اسلامی ایران در پی این است تا ضمن به چالش کشیدن یک مدل دولت رانتیر، راهکارهای برون رفت از این موضوع را نشان داده و یک طراحی جدید برای جدا شدن از آن ارائه نماید.

واژه‌های کلیدی: رانت، دولت رانتیر، اقتصاد رانتي، دولت رانتیر پهلوی، الگوی دولت رانتیر در ایران.

۱. دکترای علوم سیاسی، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا.

cheshme.shahr@gmail.com

۲. کارشناس ارشد علوم سیاسی و روابط بین‌الملل.

۱. مقدمه

امروزه اغلب اندیشمندان اقتصاد سیاسی اجماع دارند که فرایند توسعه‌یافتگی سیاسی و اقتصادی و امنیت ملی کشورهای صادرکننده نفت تحت تأثیر درآمدهای نفتی و به عبارتی اقتصاد نفتی این کشورها قرار دارد. تأثیرپذیری حیات سیاسی و بطور مشخص امنیت ملی از نفت در چند دهه اخیر نمونه‌های متفاوتی دارد. برخی از ویژگی‌های صنعت نفت از قبیل وابستگی به فراز و نشیب تقاضا و مصرف در بیرون از مرزهای ملی، وابستگی صنعت نفت به تکنولوژی‌های پیچیده کشورهای صنعتی و شرکت‌های چند ملیتی، وابستگی به سرمایه‌گذاری کلان برای اکتشاف و استخراج، کنترل قیمت نفت توسط نیروهای بین‌المللی، گستره و عمق تأثیرگذاری این ماده را بر سرنوشت ملی بیشتر کرده است.

به این ترتیب می‌توان گفت که وابستگی کشور ما به درآمد نفتی در عرصه اقتصاد بین‌الملل یک جنبه از موضوع است و جنبه دیگر آن در تقابل امنیت ملی کشور با درآمدهای نفتی تأثیری است که نفت در عرصه داخلی بر حیات اجتماعی و اقتصادی دارد. متأسفانه باید اذعان داشت که اگر نفت را از اقتصاد ملی حذف نماییم تمام ارکان حیات اقتصادی، اجتماعی و حتی سیاسی ما به شدت تحت تأثیر قرار می‌گیرد. تزریق سرمایه به بخش صنعت، واردات کالاهای اساسی، تأمین و دستیابی به تکنولوژی نوین صنعتی و نظامی و تأمین انرژی داخلی به درآمدهای نفتی وابسته است. به عبارتی صریح‌تر امنیت اقتصادی، امنیت اجتماعی و حتی از دیدگاهی فراتر امنیت و ثبات سیاسی کشور تحت تأثیر درآمدهای نفتی و به عبارتی اقتصاد نفتی می‌باشد. درآمد نفتی ایران به عنوان یک متغیر مستقل نقش اساسی در اقتصاد سیاسی ایران در طول ۸۰ سال گذشته ایفا کرده است. از لحاظ تاریخی جدا از رقابت‌های بین‌المللی برای دستیابی به امتیاز بهره‌برداری از این منبع عظیم، تخصیص و توزیع این درآمدها که در اختیار دولت خودکامه پیش از انقلاب بوده مشکلات و بحران‌های اقتصادی اجتماعی شدیدی همچون تورم، عدم کارایی، فساد و مصرف‌گرایی را بوجود آورده بود. پس از پیروزی انقلاب، درآمدهای نفتی پشتوانه مالی بسیار محکمی برای اجرای سیاست‌های داخلی و خارجی دولت بوده است، اما همچنان بخش عظیمی از اقتصاد ایران متأثر از پدیده رانت می‌باشد، زیرا درآمدهای بادآورده نفتی در دوران جمهوری اسلامی ایران همچنان به عنوان مهم‌ترین منبع درآمد دولت محسوب می‌شوند. بنابراین، پیش از اینکه به تأثیر رانت نفتی بر سیستم اقتصادی و سیاسی و راهکارهای خروج از اقتصاد رانتی بپردازیم لازم است که رانت، خصوصیات اقتصاد رانتی، انواع، علل، منابع و زمینه‌های رانت و رانت‌جویی تعریف شود.

۲. تعريف رانت

رانت در لغت به معنای بهره مالکانه، کرایه و اجاره ارائه شده است و در واقع درآمدی است که از مواهب طبیعی به دست می‌آید و یا به تعبیری، رانت جویی فرایندی است که طی آن یک فرد، نهاد یا گروه صاحب اطلاعات، فرصت‌ها و امتیازهایی شود که دیگران از آن بی‌بهره‌اند و با تصاحب این فرصت‌ها به سرمایه‌های مالی و موقعیت‌های ممتاز سیاسی، فرهنگی و اجتماعی دست یابند که در این مفهوم از رانت نوعی ارتکاب به فساد نهفته است و این استفاده آگاهانه از امتیازات ویژه که دیگران در شرایط مساوی از آن بهره‌ای ندارند، اغلب زائیده انحصار است (بی‌نا، ۱۳۸۲) و زمانی که در اقتصاد سیاسی در خصوص رانت بحث می‌شود منظور درآمدهایی است که برای دولت از منبع خارجی تأمین می‌گردد (طیبیان، ۱۳۷۱). مانند درآمدهای نفتی برای کشورهای صادرکننده نفت و یا درآمدی که مصر به عنوان حق عبور کشتی‌ها از کانال سوئز کسب می‌کند.

از دیدگاه دیگر، رانت درآمد ناشی از اشتغال یا مالکیت یک حق نهادی است بدون آنکه مالک برای دریافت این درآمد کمکی به تولید اجتماعی کرده باشد به این معنا که کسب این حق نهادی تأثیری بر ظرفیت تولید اجتماعی ندارد. باید اذعان داشت که رانت درآمدی خارج از عرصه فعالیت‌های مولد اقتصادی است که به لحاظ مفهومی امکان سرایت به حوزه‌های دیگر را دارد و رانت جویی نیز عبارت است از جستجو برای دست یافتن به این درآمد مازاد (قاسمی، ۱۳۸۳).

اکنون با توجه به تعاریف گذشته می‌توانیم واژه رانت را در یک جمع‌بندی به این صورت تعریف نماییم: رانت نوعی درآمد حاصل از منابع طبیعی یا اهدایی طبیعت به انسان می‌باشد که ثروت به دست آمده ناشی از فعالیت و نقش انسان نیست بلکه انسان تنها استخراج‌کننده و استفاده‌کننده از مزایای پس از استخراج است این منابع طبیعی ممکن است معادن، زمین کشاورزی و یا نفت و گاز باشد و این درست همان چیزی است که در مفهوم عامیانه به عنوان سود بادآورده نام برده می‌شود که کسب درآمد نه از طریق مشارکت عامل تولید در فعالیت اقتصادی بلکه به واسطه داشتن قدرت سلب اختیار از دیگران امکان پذیر شده است.

۲-۱. انواع رانت

رانت‌ها را با توجه به منشأ ایجادکننده آنها می‌توان به گروه‌های مختلفی مانند رانت‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و اطلاعاتی تقسیم نمود.

رانت اقتصادی: نخستین کسی که پیرامون رانت اقتصادی مطالبی ارائه نمود، دیوید ریکاردو بود که ضمن تحلیل اقتصادی خود به نوعی بی‌عدالتی در میزان سود برای تولیدکنندگان محصولات

کشاورزی پی‌برد و سود غیر عادلانه‌ای را که نصیب برخی از آنها می‌شد را رانت نامید، اما به طور کلی رانت‌های اقتصادی ناشی از برخی عوامل اقتصادی مانند منابع طبیعی، محدودیت‌های بازرگانی، سیاست‌های حمایتی، کنترل قیمت‌ها، چندگانگی نرخ ارز، تخصیص سهمیه‌های ارزی و نحوه توزیع بودجه و اعتبارات دولتی است.

رانت سیاسی: شکل‌گیری رانت سیاسی یکی از پیامدهای فساد سیاسی در هر جامعه است و هرگاه دولت و احزاب قدرتمند سیاسی که توزیع و تصمیم‌گیری در خصوص منابع ثروت و قدرت را در اختیار دارند در انجام این کار بین افراد و گروه‌های مختلف جامعه تبعیض قایل شوند و در واقع اراده متنفذان سیاسی به آن باشد که با خارج کردن رقبای از میدان امتیازی را به یک فرد یا گروه خاص بدهند یک رانت سیاسی برای آن فرد یا گروه خاص شکل می‌گیرد.

رانت اجتماعی: برخورداری از برخی امتیازات ویژه که خارج از صلاحیت‌های فردی و شایستگی‌های ذاتی برخی افراد نصیب آنها می‌شود، رانت اجتماعی محسوب می‌گردد. رانت اجتماعی حاکی از برخورداری افراد یا گروه‌های فاقد صلاحیت از امتیازات اجتماعی است که استحقاق آن را ندارند و منجر به انباشت ثروت نزد عده‌ای معدود از افراد جامعه می‌شوند. برخورداری از رانت اجتماعی به اشکال مختلف صورت می‌گیرد. گاهی افراد با استفاده از موقعیت شغلی خود از فرصت‌هایی برخوردار می‌شوند، گاهی روابط خویشاوندی یا قرار گرفتن در یک تشکل یا گروه خاص و یا گاهی اعمال نفوذ سیاسی در تصویب برخی قوانین که شمول عام دارند باعث می‌شود برای عده‌ای رانت‌های اجتماعی پدید آید مانند احداث جاده، کارخانه، سد و موارد دیگر که منجر به افزایش قیمت زمین عده‌ای می‌شود.

رانت اطلاعاتی: دستیابی زود هنگام و انحصاری به اطلاعات اقتصادی در زمینه سیاست‌های بازرگانی، پولی، ارزی، بازار سهام، امور مالی و طرح‌های عمرانی منشأ یکی از مهم‌ترین انواع رانت به نام رانت اطلاعاتی است. به این ترتیب که عده‌ای از افراد با به دست آوردن زودرس اطلاعات مختلف در زمینه تغییرات قریب‌الوقوع در قوانین و مقررات، سیاست‌ها و تصمیم‌گیری‌های جدید، اصلاحات در محدوده‌ها و نقشه‌های جامع شهری از این اطلاعات در جهت منافع شخصی خود استفاده می‌کنند که به ثروت‌های هنگفتی دست می‌یابند. این دستیابی زیرکانه به اطلاعات صحیح خود موجب شکل‌گیری رقابت ناسالم اقتصادی در بازار سرمایه می‌شود (بی‌نا، ۱۳۸۲).

۳. دیدگاه‌های نظریه پردازان

حسین مهدوی (۱۹۷۰) در مقاله خود تحت عنوان الگوها و اهمیت توسعه اقتصادی در دولت‌های رانتيير با در نظر گرفتن ايران، دولت رانتيير يا تحصيلدار را به اين صورت تعريف مي‌نمايد:

دولت‌های رانتيير، دولت‌هایی هستند که به طور منظم ميزان معيني از رانت خارجي را دريافت مي‌کنند. اين رانت که منشأ آن بيرون از دايره اقتصاد داخلي است رانتي است که از سوي افراد خارجي، شرکت‌های بزرگ يا حکومت‌ها در اختيار افراد، شرکت‌ها و حکومت‌های يک کشور خاص قرار مي‌گيرد. در آمد کانال سوئز، حق عبور لوله نفت از يک کشور و نفت کشورهای صادرکننده نفت به عنوان رانت خارجي محسوب مي‌شود. در اين ميان آنچه اهميت دارد اين است که درآمدهای رانتي نفتي حاصل فرايند توليد در اقتصاد داخلي نيست و عوامل اقتصاد داخلي کمتر در آن مؤثر هستند و در واقع عطيه‌اي خدادادي يا موهبتي طبيعي است.

حازم بيلاوي نيز در مقاله‌اي تحت عنوان دولت تحصيلدار در جهان عرب ويژگي‌هاي يک دولت رانتي و تحصيلدار را به اين صورت مي‌شمارد:

دولت رانتي به طور عمده به رانت خارجي وابسته است، در واقع در يک دولت تحصيلدار (رانت‌جو) تنها اندکي به کار توليد مشغولند و اکثريت به امر توزيع يا استفاده از آن مي‌پردازند، توليد ثروت دليل تمام فعاليت‌ها است و استفاده از آن معلول به شمار مي‌رود. به عنوان مثال، در خصوص کشورهای توليدکننده نفت نقش درآمدهای نفتي به قدری است که علت اصلي ديگر فعاليت‌ها به شمار مي‌رود. در دولت رانتي و اقتصاد رانتي، توليد ثروت به وسيله بخش کوچکی از جامعه انجام مي‌گيرد و مابقي جامعه به کار توزيع و استفاده از ثروت مشغول هستند و از آنجا که حکومت دريافت‌کننده اصلي رانت خارجي است تنها شمار اندکي از مردم بر رانت خارجي نظارت دارند.

بيلاوي معتقد است که اين اقتصاد نوعی روحيه رانت‌جويي ايجاد مي‌کند. تفاوت اساسي روحيه رانت‌جويي با رفتار اقتصادي در اين است که در رابطه علت و معلولي (کار و تلاش) خلل وارد مي‌کند.

عليرضا ازغندي (۱۳۸۸) نيز رانت را به مثابه اقتصادي، درآمدي مي‌داند که بدون زحمت و تلاش يدي به دست مي‌آيد؛ در واقع رانت به درآمدهایي اطلاق مي‌شود که دولت از منابع خارجي (مانند فروش منابع زيرزميني و دريافت کمک از بيگانگان) بدست مي‌آورد، اين درآمدها هيچ ارتباطي با درآمدهای توليد اقتصاد داخلي ندارند. نمونه بارز اين نوع درآمدها ناشي از فروش نفت، آهن، آلومينيوم، مس و ... است که البته در شمال آفريقا و خاورميانه، رانت محدود به درآمدهای

نفت و گاز است. وی معتقد است که برخلاف اقتصاد تولیدی که ثروت نتیجه کار و کوشش است، ثروت ناشی از تصادف، شانس، روابط فامیلی و نزدیکی به منابع قدرت است.

۴. رانتیریسیم و تأثیرات آن

ادبیات مربوط به دولت رانتیر چنین تصور می‌نماید که سیاست و حکومت در تمام دولت‌های رانتیر در چارچوب مدل رانتیریسیم قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، رانتیریسیم به عنوان جزء داخلی رفتار دولت رانتیر متصور می‌شود. در هر حال این رانت خارجی پیامدهای مختلفی بر ساختارهای داخلی جامعه دارد که می‌توان این پیامدها را در سه عرصه دولت، روابط دولت و جامعه و عرصه اقتصاد به تفکیک مورد بررسی قرار داد.

۴-۱. پیامد رانتیریسیم بر ساخت دولت

به طور کلی می‌توان گفت که رانتیریسیم سه تأثیر عمده را بر ساخت دولت شامل می‌شود:

- افزایش استقلال دولت از جامعه

دولت رانتیر در مسیر کسب رانت، استقلال فنی و اقتصادی از جامعه دارد و همین موضوع سبب جدا شدن بدنه دولت از جامعه می‌شود و استقلال اجتماعی دولت رانتیر را در پی دارد. به عبارتی، ماهیت رانتیر دولت به گونه‌ای است که در آن جامعه وزنه قابل اعتنایی به شمار نمی‌رود زیرا منبع قدرت (نفت یا هر ماده خام دیگر) در اعماق زمین قرار دارد و دولت به صورت انحصاری عهده‌دار بهره‌برداری از این منبع طبیعی است (میرترابی، ۱۳۸۴).

- ایجاد مانع در مسیر توسعه سیاسی

زمانی که دولت کنترل بخش اعظم ثروت موجود در جامعه (درآمدهای نفتی) را در اختیار می‌گیرد، زمینه کنترل منابع قدرت سیاسی و فرهنگی و اجتماعی جامعه را نیز به دست می‌آورد. این فرایند تمرکز منابع قدرت در دست دولت، از توزیع آن در سطح جامعه و قدرت‌یابی گروه‌های اجتماعی جلوگیری می‌کند. در چنین فضایی امکان توسعه سیاسی و باز شدن فضای رقابت میان گروه‌های اجتماعی بر سر قدرت و در نهایت توسعه سیاسی و استقرار دموکراسی از جامعه سلب می‌شود (بشریه، ۱۳۸۲).

- تضعيف توان استخراجي و باز توزيحي دولت

در ادبيات سياسي به ويژه در چارچوب نظريات مبتني بر کارکردگرایی، نظام سياسي به عنوان يکي از خرده نظام‌هاي اجتماعي کار ويژه‌هاي خاصي را بر عهده دارد که از جمله آنها کار ويژه استخراج منابع از داخل جامعه و توزيع مجدد آنها است. براساس اين تحليل، يکي از معيارهاي عمده سنجش ميزان کارايي يک نظام سياسي، بررسي توان استخراج و توزيع مجدد منابع در داخل جامعه است (توحيدفام، ۱۳۸۲). دولت‌هاي رانتي نه تنها در زمينه توان پاسخگويي به جامعه‌اند هستند بلکه در خصوص استخراج و باز توزيع صحيح منابع در داخل جامعه نيز ناکارآمدند.

- تبديل شدن دولت به توزيع کننده رانت

يکي ديگر از پيامدهاي رانت بر دولت، تبديل دولت به توزيع کننده رانت در جامعه است. دولت در چنين شرايطي اساسي‌ترين نقش را در توزيع ثروت در ميان مردم ايفا مي‌کند. اين دولت همان دولت تخصيصي است که نظريه پردازان به دليل اهميت ويژگي توزيعي اين دولت‌ها به آنها دولت تخصيصي مي‌گويند و آنها را در مقابل دولت‌هاي توليدي قرار مي‌دهند (گياکومو، ۱۹۸۷). در چنين شرايطي کل نظام سياسي و اجتماعي به ميزان و چگونگي تخصيص هزينه‌هاي دولت وابستگي پيدا مي‌کند.

۴-۲. پيامد رانتيريسم بر روابط دولت و جامعه

تأثير رانتيريسم بر روابط دولت و جامعه را مي‌توان به دو صورت عمده مشاهده کرد: يکي دگرگوني در قشربندي اجتماعي و ديگري تغيير شکل تقابل دولت و جامعه.

الف) دگرگوني در قشربندي اجتماعي

دولت‌هاي رانتيري اساساً رانت را به شيوه نابرابري در سطح جامعه توزيع مي‌کنند. در يک جامعه با ساختار رانتيري تمام افراد کم و بيش از مزايای ناشی از رانت بهره‌مند می‌شوند، اما ميزان بهرمندي افراد از اين رانت به شدت متفاوت است. دولت رانتيري اساساً از رانت به عنوان ابزاري براي کسب رضايت افراد جامعه و بالابردن مشروعيت خود استفاده مي‌کند. يک دولت توزيع کننده رانت بر خلاف دولت متکي به ماليات که بايد انرژي فراواني را براي استخراج درآمدهاي مورد نيازش صرف کند صرفاً بايد تصميم بگيرد که کدام يک از گروه‌هاي اجتماعي در دريافت رانت‌هاي نفتي برتری دارند (کاتوزيان، ۱۳۸۴). لذا در همين ارتباط است که حازم بيلايوي و لوسيانی خاطر نشان

می‌کنند که درآمدهای نفتی دولت را قادر می‌سازد که اتفاق نظر سیاسی را به سود خود خریداری کند (گیاکومو، ۱۹۸۷).

ب) تضعیف ماهیت نمایندگی دولت

یکی از نتایج منطقی نظریه دولت رانتیر این است که از آنجا که رهبران دولت نیازی به استخراج منابع ندارند ضرورتی احساس نمی‌کنند که به نمایندگی کردن از مردم پردازند (نجم‌آبادی، ۱۹۸۷). وابستگی فزاینده دولت رانتیر به درآمد رانت به این معنا است که از فشار مالی دولت بر جامعه کاسته شود، زیرا همان‌گونه که ذکر شد دولت‌های رانتیر اساساً به درآمد مالیاتی به عنوان منبع اصلی تأمین هزینه‌های خود توجهی ندارد. نظریه پردازان دولت رانتیر معتقدند در چنین شرایطی دولت در مقابل دریافت نکردن مالیات از جامعه به توافقی ضمنی با مردم دست می‌یابد که در چارچوب آن مردم دیگر انتظار ندارند تا دولتی منتخب و نماینده جامعه داشته باشند. به عبارت دیگر، شعار عدم دریافت مالیات در مقابل عدم وجود نمایندگی به جزئی اساسی از ساختار رانتیرسم تبدیل می‌شود. چنین توافقی سبب تحکیم پایه‌های قدرت و سلطه هر چه بیشتر دولت رانتیر بر جامعه می‌شود (حاجی‌یوسفی، ۱۳۸۷).

۳-۴. پیامد رانتیرسم بر اقتصاد

به طور معمول، رانتیرسم پیامدهای گسترده‌ای بر اقتصاد جامعه دارد. با این حال دو نکته عمده از این پیامدها اشاره می‌شود که عبارتند از تشدید روحیه رانت‌جویی و مصرف‌گرایی و اختلال در برنامه‌های توسعه اقتصادی.

الف) تشدید روحیه رانت‌جویی و مصرف‌گرایی

باید توجه داشت که فعالیت‌های رانت‌جویانه اساساً فعالیت‌هایی غیر مولد و غیر اقتصادی‌اند و روی آوردن بازیگران اجتماعی به این فعالیت‌ها به زیان فعالیت‌های مولد منجر خواهد شد و بخشی از سرمایه‌های جامعه را نیز در مسیر اشتباه به هدر خواهد داد (خضری، ۱۳۸۱).

تجربه دولت‌های رانتیر حاکی از این است که این‌گونه دولت‌ها عموماً برای پاسخگویی به نیازهای فزاینده جامعه، ساده‌ترین و راحت‌ترین کار را در پیش می‌گیرند یعنی به واردات گسترده مواد و کالاهای مورد نیاز جامعه متوسل می‌شوند. حضور گسترده کالاهای وارداتی در بازار داخلی هم به تولیدکنندگان داخلی به ندرت ضربه می‌زند و هم روحیه مصرف‌گرایی را در جامعه دامن می‌زند و این موضوع همان چیزی است که در کتب مختلف تحت عنوان حاکم شدن نوعی روحیه

رانتي مطرح مي‌شود. بنا بر اين، دولت رانتي براي ارضاي تقاضاهای فزاينده جامعه تازه ثروتمند شده نوکيسه اقدام به واردات زياد به ويژه کالاهای لوکس و مواد غذایی مي‌نمايد.

ب) اختلال در برنامه‌های توسعه اقتصادی

همان گونه که پيش از اين ذکر شد، دولت رانتي به صورت انحصاری رانت را دريافت و آن را هزينه مي‌کند. همين امر سبب مي‌شود تا دولت بدون مشورت با گروه‌های اجتماعی و بدون در نظر گرفتن مسائلي همچون کارايي و بازدهی اقتصادی، برنامه‌های خود را به اجرا در آورد. در چنين فضايی دولت‌های رانتي، براساس تجربه تاریخی به سياست‌های مبتني بر جایگزینی واردات روی مي‌آورند. در نتيجه گسترش صنايع با هدف افزايش توليدات داخلی و کاهش واردات مورد توجه قرار مي‌گیرند، اما مشکل اين است که معمولاً صناعی که در چنين شرايطی پديد مي‌آيند از کارايي و انعطاف پذيري لازم برخوردار نيستند و به دليل پايين بودن کیفیت محصولات اين صنايع توليدات آنها تنها در بازار داخلی قابل فروش است (کردزاه کرمانی، ۱۳۸۰).

۵. از نفت تا رانت

مواد نفتی از گذشته شناخته شده بود و از ابتدای کشف و استخراج آن تا به امروز به تدریج بر اهميت آن افزوده شده است. گروهی معتقدند که نفت و مشتقات آن از چهار هزار سال پيش از ميلاد مورد استفاده قرار گرفته است. آموزه‌های دين زرتشت نیز که آتش را مظهر اهورامزدا برمي‌شمرد سبب توجه ایرانیان باستان به نفت به عنوان ماده‌ای برای روشن نگه‌داشتن آتش شد. برخی آتشگاه‌های دوران زرتشتی گری در ايران بدون نیاز به چوب و هیزم به طور دائم مشتعل بودند که آنها را آتش جاويدان مي‌خواندند (فرشاد گهر، ۱۳۸۱).

ایرانیان باستان در جنگ‌ها نیز از نفت و مشتقات آن برای به آتش کشیدن قلعه دشمنان و درمان شکستگی‌ها استفاده مي‌کردند. هرودوت قدمت آشنایی انسان با نفت را بیش از چهار هزار سال پيش از ميلاد ذکر کرده است. استفاده از نفت و قير برای مومیایی کردن اجساد در مصر قديم مشهور است. همچنین در گذشته از مواد نفتی به عنوان سوخت یا برای قيراندود کردن قایق‌ها و سدها و یا معالجه امراض پوستی و عفونی همانند وبا، سل و روماتیسم بهره‌گیری مي‌شد (ذوقی، ۱۳۷۴).

بشر در گذشته تنها از مشتقات نفتی که در سطح زمین جریان یافته بودند، استفاده مي‌کرد به گونه‌ای که در برخی مناطق مانند اروپای شرقی و رومانی دهقانان زمین را با دست می‌کنند و پس از جمع‌آوری تراوشات طبیعی داخل زمین آن را تقطیر می‌کردند که ماده‌ای از آن به دست

می‌آوردند و از آن به عنوان سوخت چراغ روشنایی استفاده می‌کردند (یرگین، ۱۳۷۴). در هر صورت، تاریخ نفت در قرون جدید از قرن ۱۹ آغاز می‌شود.

در سال ۱۸۳۳ یکی از دانشمندان آمریکایی مقداری نفت خام را در آزمایشگاه خود تقطیر کرده و دریافت که از این نفت خام می‌توان نفت سبک‌تری به دست آورد که در چراغ روشنایی به مصرف برسد (فاتح، ۱۳۸۴). اما در سال ۱۸۵۹ نخستین چاه نفت در عمق ۲۳ متر در پنسیلوانیا حفر گردید و سوخت مایع به دست آمد و در پی آن تولید جهانی نفت روز به روز افزایش پیدا کرد و در سال ۱۹۷۴ استخراج آن به ۲۷۶۰ میلیون تن رسید (واسیلیف، ۱۳۵۸).

در نهایت اینکه اختراع نفت در قرن ۲۰ به حدی رسید که لرد کرزن سیاستمدار مشهور انگلیسی در خصوص نفت و اهمیت آن در جنگ‌های جهانی می‌گوید: متفقین به پیروزی نایل نگردیدند مگر به واسطه نفت (لسانی، ۱۳۵۷). اما به هر حال نخستین چاه نفت ایران در سال ۱۲۸۷ شمسی و ۱۹۰۸ میلادی در مسجد سلیمان بهره‌برداری شد (قطبی، ۱۳۸۲). با این حال آثار سیاسی و اجتماعی استخراج طلای سیاه تا سال‌ها در ایران هویدا نشد و سلسله قاجار سال‌های پایانی خود را با درآمد حاصل از مالیات‌های مستقیم و غیرمستقیم و همچنین معادن گذراند (شکاری، ۱۳۸۷).

البته باید عنوان کرد که رضاشاه نخستین کسی بود که سهم درآمدهای نفتی را در درآمدهای دولت افزایش داد و آن را در اجرای طرح‌های توسعه و نوسازی کشور بکار گرفت (کدی، ۱۹۸۹). نکته قابل تأمل دیگر این است که تا زمان به قدرت رسیدن رضاشاه به دلیل فقدان قدرت مرکزی، درصدی از درآمدهای نفتی به عنوان حق محافظت از تأسیسات نفتی به ایلات و عشایر پرداخت می‌گردید، اما رضاشاه با سرکوب عشایر و خلع سلاح آنها، این درآمدها را به دولت بازگرداند (رئیس طوسی، ۱۳۶۳).

با این حال درآمد دولت ایران از این بخش چه در عصر قاجار و چه دوران پهلوی اول در حدی نبود که مهم‌ترین منبع درآمدی دولت باشد. اما پس از کودتای ۲۸ مرداد و با آغاز فعالیت کنسرسیوم درآمد نفتی ایران سیری ثابت و رو به رشد یافت. این مسئله سرانجام سبب شد در سال‌های پایانی دهه ۱۳۳۰ و ابتدای دهه ۱۳۴۰ درآمدهای نفتی در جایگاه اصلی‌ترین منبع درآمد دولت قرار گیرد که در پی آن دولت رانتیر در ایران شکل گرفت.

۶. درآمدهای نفتی ایران در دوره زمانی (۱۳۳۲-۱۲۹۱)

دولت رانتیر دولتی است که بخش اعظم درآمد خود را از طریق صدور یک یا چند ماده خام به مؤسسات یا کشورهای خارجی به دست آورد. حازم بیلای در این زمینه از سهم حداقل ۴۲

درصدي اين درآمد در مجموعه درآمدهای دولت سخن گفته است. چنين تعريفی برای توضیح دولت ايران درمقطع زمانی (۱۳۳۲-۱۲۹۱) يعني اواخر دوره قاجار و حتی دوران پهلوی اول صادق نیست؛ در واقع از دهه ۱۳۴۰ درآمد نفت به اين جایگاه در اقتصاد ايران دست يافت.

در جمع‌بندی از وضعیت درآمدهای نفتی ايران طی دوره (۱۳۳۲-۱۲۹۱) می‌توان گفت که در اين دوره درآمد نفتی به ساخت قدرت براساس الگوی دولت رانتي در ايران منجر نشد، اما جایگاه برتری در درآمدهای دولت به دست آورد. توليد نفت ايران در اين دوره از ۴۳ هزار تن در سال آغاز شد و به ۳۱۷۵۰ هزار تن رسيد و درآمد حاصل از آن نیز از ۲۵۰ هزار ليره در يك سال آغاز شد و به ۱۶ ميليون ليره رسيد.

در اين دوره، درآمد نفتی تا سطح $\frac{1}{3}$ از درآمدهای دولت رسيد که در واقع در آن زمان نیز نسبت به ساير درآمدهای دولت دست بالا را داشت هرچند سبب شکل‌گیری دولت رانتي در ايران نشد. نباید فراموش کرد که عوارض ساخت دولت رانتي در دولت‌های اين دوره وارد نشد و رضاشاه بیشتر وظايف سنتی مربوط به دولت‌ها را انجام می‌داد (عباسی، ۱۳۸۳).

۷. درآمدهای نفتی ايران در دوره زمانی (۱۳۵۷-۱۳۳۲)

با کودتای ۲۸ مرداد و پس از آن ورود کنسرسیوم به صنعت نفت ايران عملاً بسیاری از اهداف نهضت ملی شدن صنعت نفت از بين رفت، اما توليد و عرضه نفت ايران به کنسرسیومی واگذار شد که ۵۰ درصد از خالص دريافتی‌های خود را به دولت ايران می‌پرداخت. اين موضوع و ارتقاء جایگاه نفت میان انرژی‌ها و نیز رشد تقاضاهای بين‌المللی برای خرید آن سبب شد از آن تاریخ تا امروز درآمدهای ملی ايران تثبيت شوند. تثبيت درآمد نفت به حدی بود که گروهی از کارگزاران حکومت را به فکر بهره‌برداری از آن در زمینه توسعه کشور و سرمايه‌گذاری‌های صنعتی انداخت. نخستين بار در سال ۱۳۲۸ نهادی برای تدوين يك برنامه توسعه در ايران تشكيل شد. برنامه اول تهیه‌شده توسط اين نهاد به دليل قطع درآمدهای نفتی در سال‌های نهضت ملی ناکام ماند، اما با بازگشت اين درآمدها دومين برنامه اين نهاد- که به نهادی دائمی با عنوان سازمان برنامه تبديل شده بود- برای اجرا در سال‌های (۱۳۴۱-۱۳۳۴) ارائه شد که ۶۴/۵ درصد از منابع اجرای آن سهم درآمدهای نفتی بود (مؤسسه مطالعات بين‌المللی انرژی، ۱۳۷۶).

بنابراین سال ۱۹۵۷ را می‌توان سال تبدیل ایران به یک دولت رانتیر لقب داد و از این زمان به بعد نفت علاوه بر اینکه همواره سهمی بیش از ۴۰ درصد را در درآمدهای دولت ایران داشته به عنوان یک متغیر مستقل نظام اقتصادی و سیاسی ایران را تحت تأثیر قرار داده است (شکاری، ۱۳۸۷). دکتر حسین مهدوی با ارزیابی درآمد نفت ایران در همین دوره نظریه دولت رانتیر را ارائه داده و ایران را مصداق بارز آن معرفی کرده و چنین آورده است که سهم درآمدهای نفتی در مجموعه درآمدهای دولت از ۱۱ درصد در سال ۱۹۵۴ میلادی (تقریباً ۱۳۳۳) به ۵۰ درصد در سال ۱۹۶۵ میلادی (تقریباً ۱۳۴۲) افزایش یافته است (مهدوی، ۱۹۷۰).

طی سال‌های دهه ۱۳۵۰ تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی هیچ‌گاه وابستگی دولت به درآمدهای نفتی زیر ۵۴ درصد نبود. البته در سال ۱۳۵۷ به دلیل اعتصاب کارکنان صنعت نفت تولید نفت ایران کاهش یافت و درآمد نفتی کشور به ۱۵ میلیارد دلار کاهش یافت. نگاه کلی به میزان درآمدهای نفتی دولت در دوره (۱۳۵۷-۱۳۳۲) نشان می‌دهد که تقریباً از سال ۱۳۳۲، این درآمد بیش از ۴۰ درصد منابع درآمدی دولت را تأمین کرده است. اگر تعریف بیلاوی در خصوص میزان لازم درآمد رانتی برای ساخت دولت رانتیر را بپذیریم (۴۲ درصد درآمد دولت) باید گفت که از سال ۱۳۳۹ ساخت دولت در ایران رانتیر بوده است.

۸. ابعاد و پیامدهای دولت رانتیر در دوران پهلوی

تأثیر نفت و درآمدهای آن بر ساختار سیاسی و اجتماعی ایران انکارناپذیر است و شاید بتوان گفت که تأثیر این متغیر در ایران حتی بیشتر از دیگر کشورهایی است که شرایطی مشابه ایران داشته‌اند. از این لحاظ شاید ایران اولین و بالاترین کشوری باشد که نفت در آن چنین جایگاهی داشته است. ایران اولین اعطاکننده امتیاز نفت به بیگانگان در سال ۱۹۰۱ بود و اولین استخراج صنعتی نفت در خاورمیانه در سال ۱۹۰۸ در ایران انجام شد و اولین کشوری بود که صنعت نفت در سال ۱۹۵۱ در آن ملی گردید. در ادامه باید گفت که دولت پهلوی دولتی رانتیر بود زیرا به طور منظم مقادیر عظیمی از رانت خارجی را دریافت می‌کرد. سه عامل میراث تاریخی یعنی نظام سیاسی پاتریمونیا^۱ در ایران، اوضاع داخلی ایران یعنی ناکامی جبهه ملی در اداره موفق کشور و وضعیت بین‌المللی یعنی شرایطی که آمریکا می‌کوشید دولت دست‌نشانده خود در ایران را حفظ کند تا به دام کمونیسم نیفتد زمینه‌ساز شکل‌گیری و تثبیت دولت رانتیر در ایران شد (حاجی‌یوسفی، ۱۳۸۲).

۱. فرهنگ سیاسی پاتریمونیا به معنای پدرسالاری و فرهنگ امریت - تابعیت می‌باشد.

۹. الگوی دولت رانتي در جمهوری اسلامی ایران

براساس تعاریف ارائه شده از دولت تحصیلدار، نظام جمهوری اسلامی را نیز می‌توان به گونه‌ای ادامه همان وضعیت قبلی در زمینه مسائل اقتصادی دانست یعنی تمام ویژگی‌های دولت تحصیلدار را داراست. در حالی که دولت جمهوری اسلامی حیات خود را در گروهی همکاری رانت‌خوارانه با بورژوازی تجاری می‌داند هرچند که به نظر می‌رسد کارایی دولت در جمع‌آوری مالیات‌ها بیشتر شده است و در طول سال‌های گذشته تلاش‌هایی چه از لحاظ نظری و چه در عمل در جهت کاهش درآمدهای دولت به منابع زیرزمینی از طریق افزایش درآمدهای مالیاتی صورت گرفته، اما واقعیتی است انکارناپذیر که ایران تنها با فروش سخاوتمندانه منابع خدادادی می‌تواند به حیات خود ادامه دهد. حتی می‌توان ادعا کرد که ایران با وادار کردن مردم به اطاعت در زمینه‌های ایدئولوژیکی و اخلاقی و با برنامه‌ریزی‌های اقتصادی مشوق صنوف دلالی و غیرتولیدی و توزیع رانت و اعطای یارانه گسترده‌تر از قبل ماهیت تحصیلداری پیدا کرده است. در واقع با وجود کاهش درآمدهای نفتی در بودجه دولت، ملاحظات سیاسی ویژگی دولت توزیعی را در دولت اسلامی گسترش داده است (ازغندی، ۱۳۸۴).

تدا اسکاچپول با استفاده از نظریه دولت تحصیلدار، درآمدهای کلان نفتی پهلوی را که چهره غیر دموکراتیک به دولت بخشیده بودند، زمینه‌ساز انقلاب ۱۳۵۷ می‌داند و برای جمهوری اسلامی به دلیل اتکا به منابع خدادادی همین ماهیت را قائل است. امیرمحمدحاجی یوسفی نیز با توجه به سهم درآمدهای نفتی در کل درآمد عمومی، دولت ایران را تحصیلدار دانسته زیرا بلافاصله پس از تغییر رژیم و استقرار جمهوری اسلامی وابستگی‌های دولت به درآمدهای نفتی افزایش یافت. بعلاوه ملی کردن بانک‌ها، شرکت‌های تولیدی، صنعتی، تجاری، کشاورزی، خدماتی، بیمه، حمل‌ونقل و مخابرات و مصادره حکومتی کارخانه‌ها، تسلط و سلطه دولت بر امور اقتصادی به صورت بسیار گسترده‌ای افزایش یافت. هرچند که در سال‌های جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به دلیل جو انقلابی حاکم بر جامعه روند دولتی کردن منابع و فعالیت‌ها تمایز بین دولت و جامعه مدتی از بین رفت و مفهوم دولت تحصیلدار تحت الشعاع امواج انقلاب و ضرورت دفاع از وطن و انقلاب قرار گرفت، اما از پایان جنگ در سال ۱۳۶۸ به بعد دولت تحصیلدار و رانتي ماهیت خود را نمایان می‌سازد. در این سال‌ها سیاست توسعه اقتصادی درون‌زا و بازسازی جنگ، تمرکزگرایی از تهران و تعادل منطقه‌ای و سیاست توسعه اقتصادی جایگزینی واردات به طور رسمی اعلام می‌شود (ازغندی، ۱۳۸۴) اما تحت فشار بانک جهانی و برنامه تعدیل اقتصادی، سیاست جایگزینی واردات جای خود را به استراتژی

توسعه صادرات داد که حاصل آن اتخاذ سیاست‌های خصوصی‌سازی و آزادسازی بود. برنامه دوم توسعه اقتصادی اجتماعی و فرهنگی برای سال‌های (۱۳۷۸-۱۳۷۴) هم از لحاظ ساختاری و هم از لحاظ ماهیت و هم از این جهت که تأمین برنامه عمدتاً به درآمدهای نفتی وابسته بود هیچ تفاوتی با برنامه توسعه سال‌های گذشته نداشت. بنابراین، به هدف اصلی خود که برقراری عدالت اجتماعی بود دست نیافت (پوراحمدی و فوزی، ۱۳۸۲).

امیرمحمدحاجی یوسفی با تأسی از الگوی لوسیانی بین فرایند آزادسازی اقتصادی دوره ریاست جمهوری آقای هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۸-۱۳۷۶) و آزادسازی نسبی سیاسی دوره ریاست جمهوری آقای محمد خاتمی پس از ۱۳۷۶ با تمرکز بر ماهیت دولت تحصیلدار رابطه‌ای برقرار ساخته و تحقق شرایط آزادسازی نسبی سیاسی را همانند آزادسازی اقتصادی سال‌های ریاست جمهوری آقای هاشمی رفسنجانی ناشی از افول ماهیت دولت تحصیلدار دانسته است. حاجی یوسفی اضافه می‌کند که بحران ناشی از ۸ سال جنگ و عدم کارآمدی دولت تحصیلدار در فائق آمدن بر بحران مالی و اقتصادی، نقش تحصیلداری دولت را کاهش داد و نظام سیاسی را به سوی مشارکت اقتصادی و سیاسی با گروه‌های اجتماعی سوق داد و شعار جامعه مدنی و توسعه سیاسی را سرلوحه سیاست خود قرار داد (یوسفی، ۱۳۷۶). هرچند که این تلاش‌ها و سیاست‌ها وابستگی دستگاه حکومتی به منابع نفتی را کاهش نداد، زیرا در ۸ سال ریاست جمهوری آقای محمد خاتمی به رغم افزایش درآمدهای دولت از درآمدهای مالیاتی و صادراتی باز هم منبع اصلی درآمد دولت را منابع خدادادی تشکیل می‌دهد. علاوه بر این، شاهد افزایش روزافزون واردات کالاهای مصرفی چه به صورت رسمی و چه به صورت غیررسمی و همچنین افزایش دائمی مصرف انرژی در داخل کشور هستیم. ضمن اینکه حفظ وضع موجود در زمینه صادرات نفت در گروه‌های سرمایه‌گذاری $\frac{1}{3}$ درآمد ارزی نفت در خود صنایع نفت بوده است (شامیانی، ۱۳۷۶).

پس از انتخابات ریاست جمهوری دوم خرداد ۱۳۷۶ طبقه متوسط و لایه‌های اصلاح طلب طبقات دیگر جامعه تلاش همه جانبه‌ای از طریق نهادهای مشارکت قانونی در جهت افزایش سهم خود در فرایند تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی انجام دادند. اما همزمان مدیریت ناکارآمد و رانت‌خواران حرفه‌ای با دخالت‌های قانونی و غیرقانونی در نهادهای اجتماعی و در فرایند نهادسازی مدنی در تضعیف جامعه مدنی گام برداشتند و به این ترتیب تمام آرزوهای مشارکت‌کنندگان انتخابات دوم خرداد ۱۳۷۶ بر باد رفت و دولت تحصیلدار با همان پشتوانه‌های ارزی-رانتی و برخورداری از حمایت علنی و پنهانی نیروهای طرفدار خود حتی قوی‌تر از گذشته به حیات سیاسی

خود ادامه می‌دهد (ازغندی، ۱۳۸۴). به‌رغم وجود تفاوت‌های چشمگیر سیاسی، فرهنگی و اقتصادی که جمهوری اسلامی با دولت‌های قبل از خود دارد، اما به دلیل تشدید وابستگی به درآمدهای ارزی ناشی از فروش منابع زیرزمینی بیشتر ویژگی‌ها و خصوصیات دولت تحصیلدار را همانند گذشته دارا می‌باشد. با پیروزی انقلاب تحول عمیقی در سیاست‌های ایران در عرصه داخلی و بین‌المللی پدید آمد. این تحول که آثار شگرفی بر وضعیت تولید نفت و مواضع نفتی ایران در بازار جهانی انرژی برجای گذاشت معلول نگرش متفاوت رهبران انقلاب به موضوع منابع نفت کشور و شیوه بهره‌برداری از آن بود. در چنین شرایطی، نوسان‌های شدیدی در زمینه تولید و صادرات نفت ایران پدید آمد اما با گذشت دوره ۱۰ ساله مربوط به تب و تاب انقلاب و جنگ، زمامداران کشور به تدریج به سوی اتخاذ سیاست‌هایی با هدف ایجاد ثبات در بخش نفت و توسعه توان تولید و صادرات این بخش گرایش پیدا کردند.

با پایان گرفتن جنگ تحمیلی و ضرورت بازسازی صنایع تخریب‌شده کشور، جذب سرمایه‌گذاری خارجی در دستور کار دولت و برنامه‌های توسعه قرار گرفت. با این حال به واسطه مجموعه شرایطی که عمدتاً پس از انقلاب پدید آمد، محدودیت‌ها و موانعی در راه جذب سرمایه‌های خارجی در بخش نفت و گاز ظاهر شد که بر روند سرمایه‌گذاری‌های بعدی در این بخش تأثیر فراوانی داشت.

۱۰. قراردادهای بیع متقابل

در شرایطی که مسئولان کشور پس از پایان جنگ، ضرورت جذب سرمایه‌های خارجی در بخش نفت و گاز را احساس کردند، محدودیت‌هایی در مسیر جذب سرمایه‌های خارجی و در نهایت نوع خاصی از قراردادهای خرید خدمت در چارچوب بیع متقابل مورد توجه قرار گرفت. براساس این نوع قراردادها ضمن بهره‌گیری از خدمات شرکت‌های عمده نفتی، حاکمیت و مالکیت منابع و تأسیسات نفتی متعلق به ایران باقی می‌ماند. اجرای قراردادهای بیع متقابل عملاً از برنامه دوم توسعه (۱۳۷۴-۱۳۷۸) مورد توجه قرار گرفت و به دولت اجازه داده شد تا با امضای قراردادهای بیع متقابل از منابع خارجی برای توسعه صنعت نفت و گاز استفاده نماید. قراردادهای بیع متقابل در برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹) نیز مدنظر قرار گرفت، اما برای امضای این قراردادها در این برنامه سقف معینی در نظر گرفته نشد (حسن‌بیگی، ۱۳۸۱).

روش بیع متقابل آخرین و تنها انتخاب فراروی جمهوری اسلامی برای تأمین عایدات ارزی به شمار می‌آید. ضعف دانش فنی کشورهای صادرکننده نفت و وابستگی مطلق در این زمینه به قدرت‌های صنعتی و استراتژیک دنیا موجب شده چانه‌زنی در استخراج و تولید نفت برای

صادرکنندگان نفت به ویژه جمهوری اسلامی ایران بسیار مشکل باشد. اعمال تحریم‌های آمریکا نیز مشکل را مضاعف کرده و این مانع در کنار ریسک بالای منطقه خاورمیانه باعث مقبولیت سیستم بیع متقابل گردیده است. اما باید توجه داشت که پیمانکاران خارجی از چنین معضلاتی آگاه هستند و به همین دلیل معمولاً شرایط دشواری برای ایران پیشنهاد می‌نمایند.

در مجموع و خارج از تمام بحث‌های صورت گرفته اگر به منابع درآمدی دولت ایران نگاه کنیم درمی‌یابیم که از حدود سال ۱۹۶۰ تا اکنون بالای ۴۲ درصد درآمد دولت ایران از راه فروش نفت بدست آمده است؛ به عنوان مثال، جمع کل درآمدهای قطعی دولت ایران در سال ۱۳۷۹، ۱۲۴۲۸۴/۵ میلیارد ریال بود که درآمد حاصل از فروش نفت و گاز ۵۹۴۴۸/۵ میلیارد ریال بوده است یعنی چیزی حدود ۴۷/۸ درصد از درآمدهای دولت مربوط به صادرات نفت و گاز بوده است (پيله فروش، ۱۳۸۲). از سوی دیگر، این رانت یعنی بازده نفت خام به ابزار داخلی تولید و نیروی کار و تلاش بستگی ندارد و در دریافت و خرج کردن آن نیز دولت تمام مسئولیت را بر عهده دارد که این موضوع نشان می‌دهد که تمام شرایط چهارگانه فوق در ایران نمایان است.

۱۱. راه‌های برون رفت از اقتصاد رانتي در ایران

اکنون که ابعاد متفاوت یک دولت رانتي یا تحصیل‌دار را در ایران شناخته‌ایم لازم است تا راهکارهای برون رفت از این اقتصاد رانتي را بشناسیم و آن را به بدنه اجرایی دولت پیشنهاد دهیم.

۱-۱۱. تفکیک مقوله نفت به عنوان سرمایه از نفت

کمیت زمینی که انسان در آن زندگی می‌کند افزایش نمی‌یابد و ثروت‌های طبیعی گوناگونی که در خاک نهفته است بیشتر نمی‌شود، اما نیازهای مردم با پیشرفت تمدن هر لحظه در گسترش است و همین موضوع طبیعت را سرانجام از پاسخ گفتن به نیازهای همه مردم درمانده خواهد کرد. آنچنان که می‌توان از این آیه شریفه در سوره زلزله « و اخرجت الارض اَثقالها » همین معنا را استنباط کرد که محتویات زمین روزی تمام می‌شود و پایان می‌پذیرد (سوره زلزله، آیه ۲).

از سویی باید عنوان کرد که خداوند متعال آنچه مایه نیاز و به صلاح انسان بوده است در پهنه هستی گرد آورده است اما انسان در نتیجه کفران نعمت و ستمکاری این فرصت الهی را از دست می‌دهد « إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ » (سوره ابراهیم، آیه ۳۳). پس براساس تعالیم دینی، استفاده نادرست و افراطی از نعمت‌های الهی مورد نکوهش قرار می‌گیرد، حال آنکه نفت به عنوان یک موهبت الهی و یک سرمایه ارزشمند از دیدگاه کارشناسان روزی دیگر آنچنان که اکنون در دسترس ما قرار دارد

نمی‌توان آن را پیدا کرد. بنابراین در اولین قدم باید راهی غیر از عایدات نفتی را برای تأمین بودجه جستجو کرد که در حال حاضر یکی از این روش‌ها، تفکیک مقوله نفت به عنوان سرمایه از مقوله نفت می‌باشد (نصری، ۱۳۸۰).

در چهار دهه اخیر کشور ما از محل فروش دارایی‌هایی مانند نفت و گاز حدود ۵۵۰ میلیارد دلار درآمد کسب کرده که در حد خود سرمایه بسیار عظیمی محسوب می‌شود. اما ورود این میزان سرمایه به کشور توسعه واقعی به همراه نیاورده است زیرا پول‌های نفتی به جای ثروت و سرمایه صرف هزینه‌ای جاری شده است. در صورتی که اگر برنامه‌ریزی مناسبی برای سرمایه‌گذاری گسترده این پول‌ها در بخش‌های مولد صورت گرفته بود، امروز وضع به گونه‌ای دیگر بود (میرترابی، ۱۳۸۴).

اقدامات مثبت محدودی طی سال‌های اخیر برای تفکیک درآمد از ثروت صورت گرفته است. از جمله این اقدامات می‌توان به ایجاد صندوق ذخیره ارزی اشاره کرد که یکی از اهداف آن بهره‌گیری از محل فروش دارایی‌ها برای کمک به سرمایه‌گذاری و ایجاد اشتغال در کشور است.

نکته‌ای که در این قسمت قابل تأمل است این است که استقلال صندوق ذخیره ارزی از یورش دولت‌ها جهت تأمین کسری بودجه بسیار ضروری می‌باشد زیرا که این صندوق تأسیس شد تا درآمدهای نفتی مازاد بر نیاز به آن وارد شود تا اهرمی باشد برای جلوگیری از آسیب‌پذیری کشور به هنگام نوسان‌های قیمت نفت و از سویی نیز نیمی از ذخایر موجود به بخش خصوصی واگذار شود تا در اجرای طرح‌های تولیدی و عمرانی مورد استفاده قرار گیرند (بی‌نا، ۱۳۸۵).

از سوی دیگر، خارج از تمام تحقیقات کارشناسانه باید گفت که از لحاظ عقل و منطق حاکم بر روابط بازرگانی نیز نباید یک فرد تنها متکی به بهره‌گیری از یک منبع درآمد باشد، آن هم درآمدی از نوع موهبت زمینی آن مانند نفت که خود تحت تأثیر عوامل بین‌المللی و جهانی نیز می‌باشد.

۱۱-۲. کوچک کردن دولت

نفت به واسطه شعاع فراگیر خود کل اقتصاد جامعه را شامل می‌شود. به این دلیل تجویز برای رهایی از وابستگی به آن مانند تجویز برای بهبود اقتصادی و توسعه همه جانبه است، از این‌رو راه رهایی از این مشکل عمده این است که دولت کوچک شود و از دخالت در اموری که مربوط به دولت نیست پرهیز کند. وظیفه اصلی و اولیه هر دولتی تأمین امنیت و ارائه کالاها و خدمات عمومی است. با کاهش دخالت دولت و واگذاری امور به مردم، رونق اقتصادی آشکار شده و پرداخت مالیات تسهیل

می‌شود (نصری، ۱۳۸۰). پدیده رانت‌جویی اصولاً با مداخلات دولت در اقتصاد مقارن است. دخالت بیش از حد دولت در فعالیت‌های اقتصادی در بازار رقابت ایجاد اختلال نموده و زمینه را برای گسترش فعالیت‌های فرصت طلبانه فراهم می‌سازد. البته در مسائلی که به نوعی با مصلحت عمومی مرتبط است مداخله دولت در اقتصاد ضروری است که در این قبیل موارد دولت با انجام سه نوع اقدامات تولیدی، تنظیمی و رفاهی قدم پیش می‌گذارد.

الف) اقدامات تولیدی استراتژیک: در اینگونه فعالیت‌ها بیشتر کالاها و خدمات زیربنایی و صنایع پایه و مهم همچون ساخت جاده، اسکله، سد، صنایع سنگین یا مادر و صنایع مرتبط با امنیت و دفاع ملی از جمله در زمینه تسلیحات به دلیل اهمیت آنها توسط دولت پیگیری می‌شود و نباید در این‌گونه مسائل از نقش دولت کاسته شود.

ب) اقدامات تنظیمی: این‌گونه فعالیت‌ها اغلب به صورت خدمات و شامل برقراری یک نظام پولی پایدار، یکسانی اوزان، از بین بردن موانع داخلی و خارجی تولید و تجارت، ایجاد هماهنگی در سیاست‌های اقتصادی و استقرار نظام قضایی حامی قوانین و قراردادهای می‌باشد. در واقع، هدف از این اقدامات فراهم‌سازی بستر اجتماعی لازم برای فعالیت بازار است؛ در واقع دخالت دولت در برطرف کردن عدم توازن و نارسایی‌ها در بازار و همچنین دخالت در تعیین کالاهای مورد نیاز جامعه و تنظیم قیمت‌ها بسیار ضروری است.

ج) اقدامات رفاهی: این اقدامات که شامل ارائه خدمات درمانی و بهداشتی، بیمه‌های شغلی و تأمین اجتماعی، حقوق بازنشستگی و از کارافتادگی و ... می‌شوند با افزایش سطح زندگی و توقعات جامعه انتظار ارائه این طریق خدمات از سوی دولت افزایش می‌یابد. در واقع، حمایت‌های قانونی از مردم و صاحبان صنایع و بخش خصوصی صرفاً و به‌طور جامع از سوی دولت محقق می‌شود (بی‌نا، ۱۳۸۲).

اما با توجه به ضرورت حذف رانت‌خواری در اقتصاد ایران، بر اساس ماده ۳۵ قانون برنامه سوم توسعه مقرر شد که دولت تصدی‌گری خود را کاهش دهد و به تدریج انحصارات دولتی را حذف نماید.

در نتیجه تا زمانی که دولت ساختاری حجیم و پرهزینه دارد، همچنان از درآمدهای نفتی برای تأمین مخارج خود استفاده خواهد کرد بنابراین با کوچک شدن دولت، بخش بزرگی از درآمدهای نفتی برای سرمایه‌گذاری‌های مولد آزاد خواهد شد. یکی از راهکارهای عمده کوچک کردن دولت، خصوصی‌سازی است. خصوصی‌سازی در قالب سه برنامه ۵ ساله توسعه پس از انقلاب مورد

توجه بوده اما روند خصوصي‌سازي بسيار کند و ناکارآمد بوده است. به همین دليل است که دولت به جای کوچک شدن در عمل بزرگتر شده است (مجله اقتصاد ايران، ۱۳۸۲).

آنچه در ادامه اين روند باید به آن اشاره شود موانعي است که اکنون در روند خصوصي‌سازي در کشور ما حاکم است بر اين اساس جابجايي قدرت از کارآفرينان و مديران به وابستگه‌های سياسي را می‌توان از مهم‌ترین دلایل عدم موفقیت سياست‌های تقويت بخش خصوصي‌سازي در برنامه‌های دوم و سوم در زمينه‌های اقتصادي و عمراني ارزيابي کرد (ازغندي، ۱۳۸۴).

عده‌ای تلقی‌شان از دولت صرفاً تأمين اجتماعي است به اين مفهوم که وزارت‌خانه‌های ما در چارچوب منطق آزادسازي اقتصاد می‌بایست اقتصادي اداره شوند و در جهت ايفای حقوق اقشار آسیب‌پذير یک وزارت بزرگ تأمين اجتماعي ايجاد شود و تمام کمک‌های دولتي به مردم از طريق آن صورت بگيرد؛ اين موضوع در شرايطي است که در واقع خصوصي‌سازي به مفهوم جداسازي دو مفهوم اقتصاد و تأمين اجتماعي است و پیوسته به اين مسئله باید گفت که شرط ضروري برای ايجاد یک بخش خصوصي نیرومند وجود امنیت برای سرمايه است البته در کنار آن باید بتوانيم احساس مسئولیت بخش خصوصي را در بخش دولتي تمهيد کنیم (اديب، ۱۳۸۰).

از ديگر نکات کليدي در بحث خصوصي‌سازي علاوه بر امنیت و احساس مسئولیت، اهتمام به ايجاد یک رقابت سالم و صحيح در صنايع و در بازار عرضه و تقاضا می‌باشد زیرا رشد و ارتقاء کيفی در گروهی رقابت است پس دولت می‌بایست تا مدتی از صنعت حمايت کند و بعد با ايجاد رقابت به او ياد بدهد که هزینه‌های خود را کاهش دهد زیرا ممانعت از اين امر انحصار و رانت ايجاد می‌کند و در کنار آن مردم محکوم به استفاده از کالاهای بی کيفیت هستند. در اين رابطه حتی از تعرفه‌ها هم باید به عنوان یک ابزار حمايت استفاده کنیم و نه یک ابزار درآمدی (وهاجي، ۱۳۸۰).

اگر ملتي حق دارد تا نمايندگان و رئيس جمهور خود را انتخاب نمايند پس حق دارند کارخانه نیز داشته باشند بنابراین بسيار واضح است که اصولاً می‌توان از یک نوع خصوصي‌سازي نام برد که در آن مردم نقش اساسي را ايفا می‌کنند يعنی دولت و دولتمردان در آن بی‌تأثيرند و به عبارت ديگر در آن اختصاصي‌سازي صورت نگرفته است. لازمه اين کار اعتقاد به اصل عدم مداخله دولت به صورت مستقيم در امور اقتصادي می‌باشد، باید دولت را از یک سرمايه‌دار به یک دولت ناظر تبديل نمايم که تنها خط‌مشی کلی را با توجه به مصالح جامعه مشخص نمايد اما خود توليدکننده نباشد. در واقع، اصل مداخله دولت در امور اقتصادي که به موجب آن دولت توليد را راهنمايي می‌کند به مثابه وسيله‌ای است که دولت اسلامي همواره برای تضمين اجرای قوانين عمومي توزيع و جلوگیری

از کجروی‌ها و تخلف از عدالت اجتماعی بر عهده می‌گیرد (رزمی، ۱۳۷۲). بنابراین لازم است تا به دلیل کاهش دخالت دولت هر ساله مقداری از وابستگی دولت به نفت کم شود و به همان میزان در جهت خصوصی‌سازی گام برداشته شود.

۱۱-۳. نهادینه‌سازی مالیات

افراد بسیاری تکیه بر درآمدهای مالیاتی را به جای درآمدهای نفتی تجویز می‌نمایند اما در شرایط فعلی و در کوتاه‌مدت وضع مالیات و افزایش آن رکود فعلی را تشدید می‌نماید. بعلاوه افزایش مالیات انگیزه افزایش تولید را در بلندمدت از بین می‌برد از این رو صرف مالیات‌ستانی جبران‌کننده عوارض نفت نیست بلکه نهادینه‌سازی مالیات‌پردازی برای جبران بخشی از عایدات دولت امری حساب شده، تدریجی و بلندمدت است و [یک شبه نمی‌توان با افزایش سرسام‌آور مالیات از تبعات اقتصاد نفتی رها شد] ابتدا باید نظام وصول‌کننده مالیات را اصلاح نمود و ضرورت توسعه اجتماعی را اجابت کرد (نصری، ۱۳۸۰).

پیرامون بحث مالیات باید گفت که پیش از هر مسئله‌ای باید نوعی مشروعیت فرهنگی مالیات یا نهادی‌شدن فرهنگ مالیات تعریف و طراحی شود. به عنوان مثال در فرانسه فرهنگ مالیاتی نهادی شده است به این معنا که در بدنه افکار عمومی تقسیم‌بندی جدیدی به صورت نهادی درآمده است و به این صورت تعریف می‌شود که هر فردی یک سری مسئولیت‌های اجتماعی و اخلاقی دارد که باید انجام دهد به همین دلیل نهادهایی ایجاد می‌شود که به وکالت از سوی فرد این مسئولیت را انجام می‌دهد و تنها فرد باید هزینه آن را با پرداخت مالیات و عوارض تأمین نماید (ادیب، ۱۳۸۰).

این موضوع به طور دقیق همان مشکلی است که جامعه ایران با آن مواجه می‌باشد یعنی مردم ایران پرداخت مالیات را نه یک وظیفه ملی می‌دانند و نه یک فریضه مذهبی به این معنا که در ایران هزینه این خدمات نه از محل مالیات بلکه از محل درآمدهای نفتی تأمین شده است.

بنابراین، دولتی که برای ارائه خدمات به جامعه به مالیات‌دهندگان (افکار عمومی) وابسته نباشد، حیاتی خودسر می‌یابد و جامعه‌ای که مدام سطح مطالبات اقتصادی خود را از دولت ارتقاء دهد و دولت هم بواسطه نفت به آنها پاسخ مساعد می‌دهد خود انقلابی را در سطح توقع مردم ایجاد می‌کند. مردم به مرور دولت را کلید هر مشکلی تلقی می‌کنند در چنین شرایطی است که درآمدهای نفتی مهم‌ترین عامل عدم شکل‌گیری فرهنگ مالیاتی در ایران تلقی می‌شود و عدم شکل‌گیری این فرهنگ تصور مردم از دولت را به سوی دولت عامل و نه دولت ناظر جهت می‌دهد (ادیب، ۱۳۸۰).

در نگاه ویژه به وضعیت مالیاتی کشور می‌توان گفت که مشکل درآمدهای مالیاتی کشور این است که کل نظام مالیاتی ما مانند یک تور ماهیگیری است که دهنه آن بسیار تنگ است و ماهیان بزرگ وارد آن نمی‌شوند، چشمه‌ها نیز بسیار تنگ است و ماهیان کوچکی که باید از آن خارج شوند و رشد کنند قادر به این کار نیستند. با این تور به دریای مالیاتی می‌رویم و هزاران ماهی می‌گیریم. وزن ماهی‌های به تور افتاده بسیار کم است و کیفیت بازدهی آنها نیز اندک می‌باشد. در نظام مالیاتی ایران بیش از ۵ تا ۶ میلیون پرونده مالیاتی وجود دارد. در شرایطی که در کشور ما کل خانوارها حدود ۱۵ میلیون است و بیش از ۶۰ تا ۷۰ درصد این خانوارها زیر حداقل معیشت زندگی می‌کنند، قطعاً وجود ۵ تا ۶ میلیون پرونده مالیاتی از اشکالاتی حکایت می‌کند (عظیمی‌آرانی، ۱۳۷۱).

این موضوع همان توری است که با چشمه‌های ریز، ماهیان کوچک را در خود نگه می‌دارد. در نظام مالیاتی به برخوردی متفاوت احتیاج است و تنها کوشش کردن کفایت نمی‌کند و راه عملی این است که با استفاده از اطلاعات غیرمحرمانه و ثبتی موجود حدود ۲۰۰ تا ۵۰۰ هزار پرونده جدا شود تا بتوان نیروی دستگاه وصول مالیات را بر این تعداد متمرکز کرد. اگر دقت کنیم در شرایط فعلی مالیات‌های وصول شده عمدتاً مالیات‌های سهل‌الوصول است یعنی یا در گمرک وصول می‌شود یا از مالیات‌های غیرمستقیم و یا مالیات‌های حقوق. پس تمام توان وزارت دارایی بر دریافت درصد محدودی از مالیات که عمدتاً مالیات مشاغل و مالیات بر شرکت‌ها را در بر می‌گیرد، متمرکز می‌شود (عظیمی‌آرانی، ۱۳۷۱).

بدیهی است لازمه داشتن یک نظام مالیاتی جامع این است که ابتدا بررسی تمام واحدهای شغلی پرونده‌های مالیاتی تشکیل شود و یک نوع درجه‌بندی شغلی براساس درآمدها و موقعیت جغرافیایی و اصناف مختلف بوجود آید زیرا، به عنوان مثال باید بین مشاغل همچون نانوايي با نمایشگاه‌های اتومبیل و طلا فروش‌ها تفاوتی وجود داشته باشد.

اکنون که به‌قدر کافی پیرامون نهادهای سازی مالیات صحبت شد باید گفت که به اعتقاد کارشناسان ۵۰ درصد اقتصاد، اقتصاد پنهان است که بدون پرداخت مالیات در جریان معاملات زیرزمینی هنگفت تکثیر می‌شوند (جامساز، ۱۳۸۲). پس لازم است تا سیاست‌هایی تدوین شوند که دلالتی و سوداگری را کاهش داده و در برابر گروه‌های رانتي که منجر به بحران‌هایی اجتماعی می‌شوند ایستادگی نماید. بنابراین لازم است تا ضمن ایجاد یک نوع مشروعیت فرهنگی مالیاتی، نظام مالیاتی ایران ساماندهی شود و از سویی با پدیده اقتصاد پنهان و دلالتی و سوداگری مبارزه

اساسی صورت گیرد تا از طریق ضمن افزایش درآمدهای دولت، کار ویژه پاسخگویی در برابر مردم - به دلیل پرداخت مالیات - اثر خود را نمایان سازد.

۱۱-۴. گسترش صادرات غیر نفتی

ایران صناعی دارد که متکی بر رانت و رابطه هستند. بدون رانت و رابطه بسیاری از صنایع ایران ورشکست می‌شوند (ادیب، ۱۳۸۰). استراتژی توسعه صادرات در واقع به منزله حذف رانت و رابطه از اقتصاد ایران است زیرا در توسعه صادرات است که هر کالا باید در بازارهای جهانی بتواند رقابت کند و با قیمت مناسب نیز عرضه شود.

با وجود پیش‌بینی‌های سه برنامه توسعه، صادرات غیرنفتی در کشور در سال‌های اخیر محدود بوده و رشد اندکی را تجربه کرده است. تمام این مسائل در شرایطی رقم خورده است که کشور ما نیاز بسیار شدیدی به رهایی از اقتصاد تک محصولی و اقتصاد رانتي دارد. آنچه به عنوان یک ایده یا نیاز لازم است به آن پردازیم این است که برحسب شرایط موجود باید نوعی جهش بزرگ را در صادرات غیر نفتی مورد توجه قرار دهیم. موضوعی که دقیقاً همسایه ایران یعنی ترکیه ظرف یک دوره ۴ ساله موفق شده است صادرات خود را از ۲۲۶۰ میلیون دلار در سال ۱۹۷۹ به ۵۷۴۶ میلیون دلار در سال ۱۹۸۲ افزایش دهد.

در جهان امروز نفوذ به بازارهای صادراتی اعم از بازارهای کشورهای صنعتی و بازارهای کشورهای در حال توسعه کاری بسیار مشکل است. با گذشت زمان ذوق و سلیقه مصرف‌کننده در حال تغییر است بنابراین ضروری است ویژگی‌های کالاهای صادراتی با نیازهای بازار مصرف مطابقت داشته باشد. به عبارت دیگر، باید در جهت طراحی برای صادرات حرکت کنیم نه اینکه هر کالایی را تولید کنیم و منتظر بازار جهانی باشیم. در چنین شرایطی ایجاد مراکز طراحی برای صادرات محسوس است. در واقع این مراکز باید نمونه کالاهای رقیب را جمع‌آوری کنند تا براساس آن کالایی را تولید کنیم که کیفیت برتری را داشته باشد.

اکنون که پیرامون جهش به سمت صادرات غیرنفتی سخن گفتیم لازم است در خصوص نوعی تفکر موزه‌ای که حاکم بر صنایع ایران است مطالبی ارائه نماییم. بر اساس آمار بانک جهانی در دنیا ۱۳۵ نوع صنعت وجود دارد و ایران در ۱۰۸ مورد آن سرمایه‌گذاری کرده است (ادیب، ۱۳۸۰). در هیچ کشوری تنوع رشته‌های سرمایه‌گذاری به اندازه ایران وجود ندارد. معمولاً هر کشوری در تولید یک یا چند نوع کالا تخصص پیدا می‌کند؛ در واقع هر کشور در چند رشته صنعتی مزیت نسبی دارد، بنابراین محور امور تولیدی خود را در آن رشته‌ها متمرکز می‌کند، البته علت اصلی اینکه ایران

در اغلب رشته‌ها وارد فعاليت شده است، پرداخت يارانه مي‌باشد. در شرايطي که دولت يارانه را قطع کند کارخانجات ديگر توجه اقتصادي نخواهند داشت. ايران در رشته‌هايي که مزيت نسبي دارند اگر استراتژي توسعه صنعتي به خوبي سامان‌دهي شود و اقتصاد کشور به سمت آن هدايت شود مي‌تواند تمام مشکلات ناشي از بخش‌هاي ناکارآمد را جبران کند. به عنوان مثال، ايران اگر به سمت خط تبديل نفت به پارچه روي آورد مي‌تواند درآمد هنگفتي را حاصل نمايد. پس در سطحي کلان مي‌توان گفت که هر بخشي که نفت خام را به محصول نهايي تبديل کند ايران در آن بخش مزيت نسبي دارد و اگر ايران به جاي صادرات نفت خام آن را به محصول نهايي تبديل کند مي‌تواند ارزش افزوده بسيار بالايي را در سال توليد کند (اديب، ۱۳۸۰).

۱۱-۵. جلوگيري از گنجينه کردن نقدينه

کشور ما کشوري است که بر اساس ايدئولوژي اسلامي حرکت مي‌کند. بسياري از راهکارهاي اقتصادي در کشور ما همان راهکارهاي اسلامي مي‌باشند که برگرفته از کتب، احاديث و روايات مختلف است. براي جلوگيري از گنجينه کردن پول و ثروت نيز اسلام توصيه‌هايي را ارائه داده است. اسلام با ذخيره کردن پول و رکود آن مخالفت نموده و طلا و نقره ذخيره شده را مشمول زکات و ماليات سالانه قرار داده است که مي‌توان اين ماليات را نوعي مصادره تدريجي سرمايه‌هاي خوابيده تلقی کرد. با اجرائي اين سياست مالياتي تمام سرمايه‌هايي که بيرون از گود در کنجی آرميده و از شرکت در کشاورزي و امور صنعتي خود را کنار کشيده‌اند خواه‌ناخواه توسط دولت جذب مي‌شوند و در واقع مردم را تشويق به مصرف پول در زمينه‌هاي توليدي مي‌نمايند. در حديثي از امام صادق آمده است که خداوند به شما در مال زيادتي عطا کرده است تا آنرا خرج نه ذخيره کنيد (صدر، ۱۳۶۰).

بنابراين انتقال سرمايه صاحبان پول به بخش‌هاي بازرگاني يا صنعتي يکي از ضروريات فعلي ايران مي‌باشد. در نظامي که خواهان بهره‌کشي از پول است، صاحبان پول همواره تلاش مي‌کنند تا فرصت مناسبی بيابند و از نياز بازرگانان به پول در کار تجارت يا صنعت استفاده کنند و نرخ بهره را به ميل خود بالا ببرند. بنابراين، در صورت لغو بهره از برخورد منافع ميان طبقه رباخوار و مولد پيشگيري بعمل مي‌آيد و در ادامه، صاحبان سرمايه براي حفظ منافع خود وادار مي‌شوند در عمليات بازرگاني و صنعتي شرکت نمايند (صدر، ۱۳۶۰). در کنار اين موضوع با حذف واسطه‌ها و درآمدهاي به دست آمده بدون انجام کار سطح توليد افزايش مي‌يابد زيرا ميانجی‌ها معمولاً نقش سازنده و مولدي ندارند و انگل گونه عمل و خود را به دستگاہ توليد تحميل مي‌کنند.

۱۱-۶. جریان آزاد اطلاعات

در کشور ما هنوز دسترسی به اطلاعات یک معضل جدی است. بسیاری از وزارتخانه‌های دولتی در ایران از ارائه بسیاری از اطلاعات روزانه و عادی و سیرطبیعی امور تحت عنوان محرمانه بودن امتناع می‌کنند. دسترسی آزاد به اطلاعات شرط تحقق یک اقتصاد بازار و تولیدی است و با امکان دسترسی همگان به اطلاعات است که قانون عرضه و تقاضا مفهوم پیدا می‌کند (ادیب، ۱۳۸۰).

با نگاهی ویژه به رابطه جریان آزاد اطلاعات و صنعت و بخش خصوصی درمی‌یابیم که انحصار برخی از اطلاعات اقتصادی به نهاد دولت و دروغ آن از بخش خصوصی در مواردی باعث ورشکستگی بخش خصوصی می‌گردد. لذا جریان آزاد اطلاعات اقتصادی یکی از شروط اساسی اتکاء به صنعتی شدن و اقتصاد بازار است. دستیابی زود هنگام و انحصاری به اطلاعات اقتصادی در زمینه‌های بازرگانی، پولی، ارزی، بازار سهام، طرح‌های عمرانی خود منشاء یک نوع رانت بنام رانت اطلاعاتی است به این ترتیب که بسیاری از افراد صاحب نفوذ و نزدیک به مراجع تصمیم‌گیری با به دست آوردن یکسری اطلاعات زودرس از این موضوع برای منافع شخصی استفاده می‌کنند و بیشتر به ثروت‌های هنگفت دست می‌یابند. نتیجه این وضعیت، شکل‌گیری یک رقابت ناسالم اقتصادی در بازار سرمایه است (ادیب، ۱۳۸۰). در نتیجه، ایجاد شفافیت در ارائه اطلاعات خود باعث جلب مشارکت مردم و حاکمیت اقتصاد بازار می‌شود و به دنبال آن حتی آزادی سیاسی و حقوقی فردی هم تحقق می‌یابد (مؤمنی، ۱۳۸۴). دولت نیز باید با انتشار گزارشاتمی در خصوص بودجه‌های تلفیقی، جمع‌آوری درآمدها، مجموعه قوانین و مقررات و اقدامات و تصمیم‌گیری‌های اقتصادی و مالی، به مردم اطلاع‌رسانی نماید.

۱۱-۷. ظرفیت‌های بدون استفاده و اصلاح الگوی مصرف

یکی از اختصاصات جامعه ما در حال حاضر، عدم استفاده مطلوب از ظرفیت‌ها می‌باشد. ظرفیت‌های استفاده نشده در اقتصاد ایران بسیار زیاد است. این موضوع در عین حال که برای وضعیت فعلی زیانبار است برای آینده می‌تواند مثبت باشد و امکانات توسعه‌ای فراوانی را در اختیار ما قرار دهد. اگر بخش کشاورزی را در نظر بگیریم علیرغم اینکه ایران کشور کم‌آب و کم‌بارانی است اما در حال حاضر

حداکثر بیش از $\frac{1}{3}$ ظرفیت منابع آب کشور مورد استفاده قرار نمی‌گیرد (عظیمی‌آرانی، ۱۳۷۱).

به عبارت دیگر، از بارندگی کم کشور که دارای توزیع نامناسب زمانی و مکانی نیز هست تنها

در حد $\frac{1}{3}$ استفاده می‌شود. این وضعیت در سایر بخش‌های اقتصادی نیز وجود دارد. از سوی دیگر،

کشور ما از لحاظ نیروی انسانی جوان در سطح خوبی قرار دارد اما با توجه به اینکه در روند توسعه اقتصادی به رده‌های متعددی از تخصص نیاز است و در جوامع پیشرفته پیرامون همین موضوع قالب‌هایی برای تربیت نیروی انسانی تخصصی طرح کرده‌اند (عظیمی‌آرانی، ۱۳۷۱). در ایران اگر کسی از درس و دانشگاه دور شود بدون راهنمایی در جامعه رها می‌شود تا یا به سمت فساد یا به سمت مشاغل کاذب حرکت کند و اگر به هیچ یک از این دو نزدیک نشود، بدون توجه به نیاز جامعه در یک رشته خاص حرکت می‌کند. بنابراین پیشنهاد می‌شود برای بهره‌برداری بهتر از نیروی انسانی نوعی آمایش شغلی، سرزمینی، تخصصی و برحسب تخصص‌های مورد نیاز جامعه طراحی شود.

در کنار استفاده از ظرفیت‌های بدون استفاده ایران می‌بایست طرحی نو برای جلوگیری از مصرف بی‌رویه در جامعه ایران ریخته شود. افزایش بی‌رویه مصرف که نمود عینی آن در مصرف بیش از اندازه انرژی در ایران مشاهده می‌شود و بر اساس آمار، مصرف نهایی انرژی در کشور طی ۳۰ سال گذشته ۱۰/۵ برابر شده و رشد سالانه آن معادل ۸/۴ درصد بوده است. در حالی که در همین دوره رشد تولید ناخالص داخلی کشور با احتساب نفت تنها در حد ۳/۴ درصد بوده است. این موضوع به معنای پیش گرفتن رشد مصرف انرژی در کشور بر رشد اقتصادی است که معنای دیگر آن افزایش شدت انرژی در ایران و کاهش بهره‌دهی در مصرف آن است (مجله نفت، گاز، پتروشیمی).

به این مصرف بی‌رویه انرژی در کشور مسئله بنزین، برق، گاز، آب و ... را اضافه کنیم تا وخامت کار بیشتر مشخص شود. آمار و ارقام مصرف بنزین در کشور نشان می‌دهد که چگونه در ساختار رانتیریس، ارائه یارانه‌های غیرمنطقی به فرآورده‌های مصرفی همچون سوخت سبب تغییرات فاحش در الگوی مصرف این مواد و مصرف فزاینده آنها شده است.

مشکل پرداخت یارانه‌های گسترده برای فرآورده‌های سوختی این است که قیمت این فرآورده‌ها را به صورتی غیرواقعی و غیرمنطقی پایین نگه می‌دارد. انحراف شدید قیمت فرآورده‌های نفتی، علامت‌های اشتباهی را به بخش‌های مختلف اقتصادی در زمینه مصرف ارسال می‌کند. نتیجه چنین روندی پیدایش الگوی غلط مصرف در بخش‌های مختلف اعم از خانگی، تجاری، تولیدی و حمل‌ونقل در کشور می‌باشد. در نتیجه باعث می‌شود اقدامی ضروری برای بهینه‌کردن مصرف سوخت در ساختمان‌ها به عمل نیاید و شرکت‌های خودروسازی توجه چندانی به کاهش مصرف سوخت خودروها مبذول نکنند.

۱۱-۸. حذف یارانه‌ها

یارانه که آن را مالیات منفی نیز می‌گویند، عبارت است از کمک مالی دولت برای پرداخت تفاوت هزینه‌های تولید و قیمتی که مصرف‌کننده می‌پردازد در حالی که هزینه تولید از هزینه فروش کالا به مصرف‌کننده بالاتر باشد (بی‌نا، ۱۳۸۲). امروزه هدف از پرداخت یارانه‌ها در اصل برقراری عدالت اجتماعی، رفاه عمومی و توزیع عادلانه درآمدها می‌باشد.

اما در مجموع براساس اهداف دولت از پرداخت یارانه می‌توان یارانه‌ها را به اقتصادی، توسعه‌ای، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، مصرفی، خدماتی، صادراتی و توزیعی تقسیم‌بندی کرد. اما خارج از بحث انواع و اهداف یارانه‌های پرداختی و مستقیم و غیرمستقیم بودن آنها باید گفت که در کشور ما پرداخت یارانه گرچه سابقه‌ای طولانی دارد و حتی به تخفیف‌های مالیاتی دوران صفویه و قاجار نیز باز می‌گردد اما اولین نظام سهمیه‌بندی همراه با پرداخت یارانه در ایران از زمان جنگ جهانی دوم برقرار شد که مهم‌ترین کالاهای آن را نان تشکیل می‌داد و سپس در سال‌های بعد برای گوشت و گندم و سایر کالاها چنین شرایطی پدید آمد (بی‌نا، ۱۳۸۲).

روند پرداخت یارانه‌ها با پیروزی انقلاب اسلامی به دلیل فشارهای گسترده بر دولت و جنگ تحمیلی باز هم ادامه پیدا کرد به نوعی که بسیاری از کالاهای اساسی به منظور دستیابی اقشار مختلف جامعه به آنها مشمول نظام یارانه‌ها گردید تا در نهایت در برنامه سوم توسعه، هدفمند ساختن یارانه‌ها به نفع گروه‌های کم درآمد و کاهش سهم یارانه و قطع تدریجی آن برای خانوارهای پردرآمد را مورد توجه قرار داد (بی‌نا، ۱۳۸۲).

در ادامه تخصیص یارانه‌ها، شاهد تخصیص غیربهبینه منابع از طریق یارانه‌های پرداختی بودیم. به این ترتیب که پرداخت انواع مختلف یارانه به صورت آشکار و پنهان در بخش‌های مختلف اقتصادی به سمت تولید کالاها و خدماتی را شاهد بودیم که در تولید آنها از کالاها و مواد مشمول یارانه‌ای استفاده شده است. به همین جهت توجه به کیفیت، مزیت نسبی کشور در تولید یک کالا و ایجاد شرایط رقابت در بازار جهانی مورد توجه واقع نشده است. در نتیجه، قیمت واقعی کالاهای تولید شده به صورت یک قیمت کاذب ارزان‌تر از قیمت تولیدی برای جامعه ارائه می‌شود. در نتیجه پرداخت یارانه‌های آشکار و پنهان موجب عدم تخصیص بهینه منابع، چند نرخ شدن قیمت کالاهای یارانه‌های و بروز پدیده نامطلوب رانت‌خواری و توسعه مشاغل کاذب از جمله واسطه‌گری و کوپن فروشی گردیده است، فعالان اقتصادی را از شرایط مساوی و متعادل محروم ساخته، مصرف‌گرایی و مصرف غیرعقلایی را گسترش داده است و مجالی نیز برای رشد روحیه ابتکار و

نوآوری و توسعه صنعتی باقی نگذاشته است. پس لازم است تا نظام پرداخت یارانه‌ها حداقل در هر سال به نسبت سال قبل کاهش یابد و در یک پروسه ۴ تا ۵ ساله تمام یارانه‌ها حذف و حاکمیت اقتصاد بازار و نظام عرضه و تقاضا بوجود آید.

۹-۱۱. جلوگیری از آزادسازی یک باره و سریع اقتصاد

راهکار دیگری که پیرامون خروج از اقتصاد رانتي می‌تواند مورد توجه باشد، اصلاح نگرش فکری به ویژه در حوزه سیاست توزیع اقتصادی است، لذا لازم است یک نوزایی فکری در حوزه‌های مختلف اقتصادی و ایجاد تناسب بین افکار جدید با شرایط رشد اقتصادی بوجود آید و از سویی نیز نوعی توازن بین بخش‌های مختلف اقتصادی حاکم شود. این مسئله صرفاً با افزایش نقش نظارتی دولت و رقابتی کردن اقتصاد صورت می‌گیرد. از سویی باید از آزادسازی یک باره و سریع اقتصاد جلوگیری شود، زیرا روس‌ها یکبارہ اقتصاد را آزاد کردند و با فروپاشی مواجه شدند زیرا در کشوری که ۹۰ درصد تولید ناخالص ملی آن در دست دولت است و ۱۰ درصد بقیه هم تابع متغیر تصمیمات دولتی است باید از حجم فعالیت‌های دولت کاسته شود البته نه با سرعت نور (قاضی مهابادی، ۱۳۷۹).

بنابراین نیاز است تا دولت و مجلس و هم کارشناسان دست به دست هم دهند و برنامه تدریجی زمانبندی شده‌ای را تدوین نمایند تا هم آثار آزادسازی یکبارہ اقتصاد را تحمل نکنیم و هم با حرکتی آرام اما منطقی و کارشناسی شده قدم در راه توسعه برداریم. در راه این مسئله حذف زمینه‌هایی که به واسطه آنها تخصیص کالاها و امکانات از طریق تصمیمات اداری و فردی انجام می‌شود لازم می‌نمایند و در واقع باید تخصیص منابع جامعه خارج از حدود و اختیارات اشخاص باشد و به مکانیزم‌ها واگذار گردد.

۱۰-۱۱. جلوگیری از تمایل به سمت اقتصاد چرخشی رانتي

اقتصاد باید در یک چرخه طبیعی به صورت تدریجی مسیر خودش را طی کند، زیرا دولت‌های رانتي به حرکت‌های طبیعی اعتقادی ندارند و در پی آن هستند تا به سرعت تحولات را شکل دهند و از همین نقطه است که دخالت دولت آغاز می‌شود. بنابراین باید اجازه داد تا اقتصاد به سمت حرکت طبیعی تولیدی خود پیش برود و از هرگونه تمایل به اقتصاد چرخشی رانتي که در آن هربار عده‌ای از رانت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ... بهره‌مند می‌شوند جلوگیری شود. در کنار این مسئله باید از شتاب و سرعت در تصمیم‌گیری‌های دولتی جلوگیری شود زیرا تصمیم سریع دولت رانتي اغلب نسنجیده می‌باشد زیرا تصمیم‌ها در کوتاهترین زمان اتخاذ می‌شود که با روند طبیعی اقتصاد همخوانی ندارد و گاهی باعث کشمکش و تضاد در جامعه می‌شود.

۱۲. نتیجه‌گیری

این مقاله تلاش کرد تا نشان دهد که یک دولت رانتهی متأثر از اقتصاد تک محصولی و متکی بر انحصار فروش نفت، مشکلاتی را در پی دارد که از آن جمله می‌توان به مسائلی از قبیل افزایش استقلال نه چندان مناسب دولت از جامعه، تضعیف توان استخراجی و باز توزیعی دولت، تبدیل شدن دولت به توزیع‌کننده رانت، دگرگونی در قشربندی اجتماعی، تضعیف ماهیت نمایندگی دولت، اختلال در برنامه‌های توسعه اقتصادی و تشدید روحیه مصرف‌گرایی و رانت‌جویی اشاره کرد.

در مجموع، براساس تعاریف ارائه شده از یک دولت رانتهی می‌توان عنوان داشت که اقتصاد ایران چه در دوران پهلوی و چه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در واقع تمام خصوصیات یک اقتصاد رانتهی را دارا می‌باشد. به همین منظور در این مقاله آنچه به عنوان نتیجه کلام باید بیان شود راهکارهایی است که برای خروج از اقتصاد رانتهی پیشنهاد می‌شود که از آن جمله عبارتند از توجه به موضوع نفت به عنوان سرمایه، کوچک کردن دولت، نهادینه‌سازی مالیات، گسترش صادرات غیرنفتی، جلوگیری از ذخیره کردن نقدینگی، جریان داشتن یک جریان آزاد اطلاعات، اصلاح الگوی مصرف، حذف یارانه‌ها، جلوگیری از اقتصاد چرخشی رانتهی و در نهایت جلوگیری از آزادسازی یکباره و سریع اقتصاد؛ تمام اینها مواردی هستند که اگر مورد توجه دولتمردان قرار گیرد می‌تواند ایران اسلامی را به سمت توسعه پایدار سوق دهد.

منابع

- ادیب، محمدحسین (۱۳۸۰)، *بحران‌های اقتصادی در ایران و راهکارهای برون‌رفت از آن*، اصفهان: مؤلف، صص ۱۱۴-۱۴.
- ادیب، محمدحسین (۱۳۸۰)، *ایران و سازمان تجارت جهانی*، اصفهان: بی‌جا، صص ۳۰-۱۴.
- ادیب، محمدحسین (۱۳۸۰)، *ایران و اقتصاد موج سوم*، اصفهان: مؤلف، ص ۳۱.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۴)، *درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، تهران: قومس، صص ۴۷-۴۴.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۴)، *سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: قومس، چاپ ۳، صص ۱۱۰-۸۳.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۸)، *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، قسمت بر گرفته از سایت www.fariborzbaghai.org.
- بشریه، حسین (۱۳۸۲)، *موانع توسعه سیاسی در ایران*، تهران: گام نو، چاپ ۴، ص ۸۷.
- بی‌نا (۱۳۸۲)، *فساد مالی و اقتصادی و ریشه‌ها و پیامدها*، تهران: تدبیر اقتصاد، جلد ۲، صص ۲۸۶-۳۴.
- بی‌نا (۱۳۸۵)، *راهی برای جلوگیری از دولت رانت‌طلب*، نشریه سرمایه.
- بی‌نا، *فساد مالی و اقتصادی ریشه‌ها و پیامدها*، تهران: تدبیر اقتصاد، جلد ۳، صص ۳۲۵-۲۸۶.
- پوراحمدی، حسین و یحیی فوزی (۱۳۸۲)، *گفتمان اصلاحات در ایران*، تهران: دانش و اندیشه، صص ۲۸۷-۲۸۶.
- پیله‌فروش، میثم (۱۳۸۲)، *رانت و دولت رانتهی در ایران*، نشریه مردم سالاری، شماره ۱۸۶.

اقتصاد رانتي در ايران و راه‌های برون رفت از آن ۱۵۷

- توحيدفام، محمد (۱۳۸۲)، *دولت و دموکراسی*، تهران: روزنه، صص ۱۶۹-۷۰.
- جامساز، محمود (۱۳۸۲)، "اقتصاد رانتي مانع بزرگ اصلاحات"، *نشریه هدف و اقتصاد*.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد (۱۳۸۷)، *رانت، دولت رانتي و رانتینیسیم: یک بررسی مفهومی*، تهران: اطلاعات سیاسی-اقتصادی شماره‌های ۱۲۶-۱۲۵، صص ۱۹۵-۱۵۲.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد (۱۳۸۲)، *ظهور و تثبیت دولت رانتي در ايران*، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، شماره ۴، صص ۹۹-۷۱.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد (۱۳۸۷)، *دولت نفت و توسعه اقتصادی در ايران*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول، ص ۱۲۲.
- حسن بیگی، ابوالفضل (۱۳۸۱)، *نفت بای‌بک و منافع ملی*، تهران: آوای نور، صص ۲۵-۲۴.
- خضری، محمد (۱۳۸۱)، "رانت و رانت‌جویی و هزینه‌های اجتماعی"، گزارش تحقیقاتی پژوهشکده مطالعات راهبردی، شماره ۱/۸ - ۸۱، صص ۱۴-۱۲.
- ذوقی، ایرج (۱۳۷۴)، *مسائل سیاسی و اقتصادی نفت ايران*، تهران: پازنگ، چاپ ۴، صص ۱۳-۱۲.
- رئیس طوسی، رضا (۱۳۶۳)، *نفت و بحران انرژی*، تهران: کیهان، صص ۱۵-۷.
- رزمی، سید علی‌اکبر (۱۳۷۲)، *نظام‌های اقتصادی*، مشهد: موحّد، صص ۸۹-۷.
- شامیبانی (۱۳۷۶)، *مخالفت با دولت تحصیلدار*، ترجمه عبدالقیوم شکاری، *فصلنامه ۱۵ خرداد*، شماره ۲۸، ص ۲۵۲.
- شکاری، عبدالقیوم (۱۳۸۷)، *نظریه دولت تحصیلدار و انقلاب اسلامی*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، صص ۶۳-۵۵.
- صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۶۰)، *اقتصاد ما*، ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران: بنیاد علوم اسلامی، چاپ اول، صص ۴۸۲-۴۸۰.
- طیبیان، محمد (۱۳۷۱)، "رانت اقتصادی به عنوان یک مانع اقتصادی"، *مجله برنامه و توسعه*، شماره ۴، ص ۳.
- عباسی، ابراهیم (۱۳۸۳)، *دولت پهلوی و توسعه اقتصادی*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ص ۱۶۲.
- عظیمی آرانی، حسین (۱۳۷۱)، *مدارهای توسعه نیافتگی در اقتصاد ايران*، تهران: نی، صص ۲۵۲-۲۵۰.
- فاتح، مصطفی (۱۳۸۴)، *۵۰ سال نفت ايران*، تهران: علم، ص ۱۵.
- فرشاد گهر، ناصر (۱۳۸۱)، *سیری در قراردادهای نفتی ايران*، تهران: پژوهشکده امور اقتصادی، ص ۹.
- قاسمی، علی‌اصغر (۱۳۸۲)، "ویژگی‌ها و پیامدهای ساختار رانتي در ايران"، *مجله فرهنگ و اندیشه*، شماره ۱۱، ص ۱۳۹.
- قازی مهابادی، علیرضا (۱۳۷۹)، "اندیشه‌های رانتي آفت اصلی اقتصاد ايران"، *نشریه کیهان*.
- قطبی، منصور (۱۳۸۲)، *نفت از آغاز تا امروز*، تهران: اداره کل روابط عمومی وزارت نفت، ص ۲۸.
- کردزاده کرمانی، محمد (۱۳۸۰)، *اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی ايران*، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ص ۵۳.
- لسانی، ابوالفضل (۱۳۵۷)، *طلای سیاه یا بلای جان*، تهران: امیرکبیر، ص ۳.
- مجله اقتصاد ايران، تیرماه ۱۳۸۲، ص ۳۱.
- مجله نفت، گاز، پتروشیمی، شماره ۲۵، ص ۲۸.

موسسه مطالعات بین‌المللی انرژی (۱۳۷۶)، طرح درهم‌آمیزی صنعت نفت و اقتصاد ملی، تهران: موسسه مطالعات انرژی، صص ۲۵۳-۲۵۰.

مؤمنی، فرشاد (۱۳۸۴)، "اقتصاد ایران سیاسی رانتهی است"، نشریه توسعه.

میر ترابی، سعید (۱۳۸۴)، مسائل نفت ایران، تهران: قومس، صص ۱۳۸-۱۱۷.

نصری، قدیر (۱۳۸۰)، نفت و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، صص ۲۰۱-۲۰۰.
واسیلیف، الکسی (۱۳۵۸)، مشعل‌های خلیج فارس، ترجمه سیروس ایزدی، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ص ۱۰.

وهاجی، عبدالحسین (۱۳۸۰)، "آزادسازی تجاری تنها راه مقابله با رانت‌جویی"، نشریه ایران.

همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۴)، اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، چاپ ۱۱، ص ۱۹۸.

یرگین، دانیل (۱۳۷۴)، تاریخ جهانی نفت، ترجمه غلامحسین صالحیار، تهران: اطلاعات، جلد اول، ص ۴۵.

Mahdavy, Hussein (1970), *The Patterns and Problems of Economic Development in Rentier State: The Case of Iran in M.A. Cook, (Ed), Studies in Economic History of the Middle East, London: Oxford University Press, PP.45-453.*

Keddie, D. Nikki (1989), "Oil Economic Policy and Social Conflict in Afshar, Haleh Iran: A Revolution in Tarmoil", London: Macmillan Press, PP.4-16.

Najmabadi, Afsaneh (1987), *Depolitization of a Rentier State: the Case of Pahlavi Iran the Rentier State*, (Eds), Hazem Beblawi and Giacomo Luciani, London: Groom Helm, P.211.

Etiker, leyla (1983), *Turkish Dried Fruits*, Etiband Izmir, P.2.

Giacomo, Luciani (1987), *Allocation V.S. Production States: A Theoretical Framework*, in Beblawi and Luciani (Eds), *The Rentier State* London: Croom Helm, PP.4-75.